

ФОЛЬКЛОРНІ ТЕКСТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДІАЛЕКТНОГО МОВЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ПОЛІЩУКІВ (фонетичні особливості)

Анотація. У статті порушується питання доцільності залучення фольклорно-етнографічних матеріалів під час вивчення особливостей діалектного мовлення на різних мовно-структурних рівнях. Покликаючись на фольклорні записи, зроблені у селах Прилісне та Карасин Маневицького району Волинської області, автор виокремлює комплекс фонетичних змін, що відбувається в системі сучасного західнополіського вокалізму та консонантизму.

Ключові слова: діалектна мова, Західне Полісся, полісько-волинська група говорів, мова фольклору, фонетика, вокалізм, консонантизм.

Кожен регіон вирізняється з-поміж інших за певними мовними ознаками, а тому зберігає свою специфіку, що «виникла внаслідок різних історичних причин, природних особливостей та контактів із сусідніми етносами, а деякі мовні відмінності своїм походженням сягають ще родових та племінних союзів» [1, с. 12]. Джерелом вивчення таких локальних мовних особливостей можуть слугувати найрізноманітніші записи живої розмовної мови з усіх без винятку регіонів. Шляхів чи способів фіксації цього мовлення є чимало, з-поміж яких важливе місце до сьогодні займають етнографічні та фольклорні матеріали [Дет. див.: 5, с. 176]. Останні, побутовуючи в усному мовленні, окрім інформації про духовну культуру регіону, зберігають та фіксують відомості щодо мовних особливостей окремого територіального осередку. Про це свого часу слушно зауважував П. П. Чубинський у першому томі «Трудів...». У передмові до розділу «Пословицы и загадки» зазначав, що «предлагаемое собрание <...> служит материалом для изучения языка, представляя особенности фонетическая, лексическая и грамматическая, характеризующая или Подольское, или Полѣское, или Украинское нарѣчя» [7, I, с. 227-228].

Водночас питання про фольклорну мову як джерело дослідження мови діалектної, як зазначають сучасні дослідники [2, с. 66-68], сьогодні все ще залишається дискусійним. Адже в україністиці досі не сформовано окремої лінгвофольклористичної школи, не створено банку даних народно-поетичних текстів, не здійснюється системна робота над укладанням словників мовлення усної словесності, хоч українським науковцям (поприз із європейськими та російськими) також належить значна кількість праць у цій галузі. Біля витоків української лінгвофольклористики – І. Срезневський, П. Житецький, М. Костомаров, О. Потебня, М. Сумцов та ін. Сьогодні маємо окремі спроби осягнути фольклор як джерело мо-

вознавчих досліджень, зокрема діалектологічних (праці Г. Аркушина, С. Єрмоленко, О. Курило, І. Матвіяса та ін.).

Відтак, гадаємо, наші спостереження над фольклорними текстами як джерелом вивчення особливостей діалектного мовлення західних поліщуків є **актуальними** в сучасному мовознавстві.

Мета розвідки – засвідчити важливість автентичних сучасних фольклорно-етнографічних матеріалів для вивчення особливостей діалектного мовлення західних поліщуків на фонетичному рівні. Відтак першочерговими **завданнями** будуть такі: виокремити лексеми, які засвідчують особливості локального діалектного мовлення на фонетичному рівні; визначити характерні риси західнополіського вокалізму та консонантизму.

За **джерельну базу дослідження** послужив другий випуск «Поліської доли» [6], де представлено польові матеріали з теренів Західного Полісся, зібрані упродовж 1987-2003 років. Особливість цього видання в тому, що упорядник (проф. В. Давидюк) досить ретельно відтворив говіркові особливості регіону. Відтак це вдячний матеріал для вивчення діалектного мовлення західних поліщуків.

Регіон Західного Полісся охоплює значну частину земель. Тому і в мовному плані цей регіон не є однорідним. Зокрема Г. Аркушин говорить про доцільність виокремлення на всеукраїнському фоні полісько-волинських (що складають ядро західнополіських), берестейсько-пінських та підляських говіркових груп, що сформувалися на спільній північноукраїнській (поліській) основі [1, с. 8-9].

Фонетичні особливості західнополіських говірок простежимо на прикладі характеристики фольклорних записів, зроблених у сусідніх селах Маневицького району Волинської області (Прилісне [6, с. 38-44, 138-139] та Карасин [6, с. 23-24, 136-137, 143-144]¹). Ці населені пункти презентуватимуть «ядро західнополіських говірок», позаяк

¹ Надалі покликаємось на відповідні села, використовуючи скорочення: Прл. – Прилісне, Крс. – Карасин.

належать до полісько-волинської групи говорів. Окрім того, у 2003 р. довелося бути учасником фольклорно-етнографічної експедиції, що проходила на цих теренах.

Західнополіські фольклорно-етнографічні матеріали фіксують та відбивають низку діалектних рис на різних мовно-структурних рівнях. Чи не найбільше локальних місцевих особливостей помічено у фонетиці, що віддавна привертала до себе увагу дослідників. Причину цього А. Залеський вбачав у тому, що «саме з погляду фонетичної системи українські говори творять досить різноманітну й цікаву в територіальному відношенні картину, яка є живою історією мови в її просторовій проекції, а водночас і свідченням того, що на час формування української національної мови найзначніші відмінності між діалектами були власне в фонетиці» [4, с. 3].

Опрацьовані матеріали засвідчують такі локальні фонетичні зміни:

1. Особливістю волинсько-поліського наголошеного **вокалізму** загалом (окресленого територіального локусу зокрема) є те, що фонема /и/ звучить з наближенням до [e] або замінюється [e], чого в літературній мові не буває: *ходети (Прл.), гасете (Прл.), носете (Прл.), вейде (Прл.), ни хватело (Прл.), зли'вся (Прл.), би'вся (Прл.), хвалела (Прл.), лобела (Прл.), корето (Прл.), налето (Прл.), помеле (Прл.), ветиле (Прл.), шведко (Прл.), мулодеци (Прл.), спуднеци (Прл.), Васелько (Прл.), якей (Прл.), такей (Прл.), колесь (Прл.), таке ме 'таки ми' (Крс.), веслав (Крс.), ведав (Крс.), вевідуть (Крс.), вейшов (Крс.), на техім (Крс.), до тех (Крс.), ве 'ви' (Прл., Крс.), те 'ти' (Прл., Крс.).*

2. У говірках Маневецького району спостережено заміну [e] в слабкій позиції чистим звуком [и]. Тому у волинсько-поліських говірках переважає ненаголошений вокалізм із шести фонем [1, с. 55]. Прикладом слугують такі лексеми: *хавайтисся (Прл.), ни було* (заперечна частка **не** звучить, головно, як **ни**) *(Прл., Крс.), будим 'будемо' (Крс.), бируть (Крс.), забиремо* (але *забірають, біруть*) *(Крс.), соничко (Крс.), висною (Крс.), виснушке (Крс.), сиредній (Крс.), мине, міні (Крс.), типер (Крс.), бируться (Прл.), типер нима (Прл.), виснянка (Прл.), сильніший як завиде (Прл.), сім ниділь (Прл.), хлопциць (Прл.), тибе (Прл.).*

3. Фольклорні записи засвідчують ще одне зміщення в системі голосних – перехід наголошеного [a] в [e] після м'яких приголосних і шиплячих. Подібні процеси відомі, за свідченням Г. Аркушина [1, с.55], і в інших західноукраїнських говірках: *напрела (Прл.), прєли (Прл.), редна (Прл.), почіплють (Прл.), дивчетка (Прл.).* Як бачимо, в говірках досліджуваного локусу ця особливість не є надто частотною. До того ж виявлена тільки в одному населеному пункті.

4. Відомо, що для говірок Ратнівського району (зокрема сіл Велимче, Датинь) характерне так зване *акання*, тобто вимова ненаголошеного [o] як

[a]. Особливість, яку жителі сіл «привезли» після «біженства» 1921 р. [1, с. 55-56]. Ці ж ознаки вокалізму спостерігаємо в окремих лексемах з теренів Маневецького району: *хавайтеся (Прл.), کالا церкве (Прл.), салдате (Крс.).*

5. Регіональну специфіку мають рефлекси *ѣ. Як відомо, у словах літературної мови рефлексом цього голосного виступає [і], що не залежить від наголосу та від закритості/відкритості складу. Інакше у волинсько-поліських говірках. Фольклорні тексти засвідчують такі рефлекси ненаголошеного *ѣ: *писні (Крс.), до хлива (Крс.), дивчата (Крс., Прл.), спивале* (варіанти: *спивають, заспивайм, спиваймо, поспиваю – Крс., Прл.), дивке (Прл.), смиюця (Прл.), засвите 'засвіти' (Прл.).*

6. У західнополіських говірках Маневецького району, як засвідчують фольклорні записи, [і] в новозакритих складах може передаватися як [o] або [e]: *зор (Прл.), пост (Прл.), семдесят год, але з сімі год (Прл.).*

7. Ще однією особливістю волинсько-поліських говорів є *укання*, тобто вимова ненаголошеного [o] з наближенням до звука [y] або його повною заміною [1, с. 55]. Таку особливість мовлення фіксують і сучасні фольклорні тексти: *дуткате (Прл.), шувкове (Прл.), мулодеци (Прл.), пурвало (Прл.), пулотна (Прл.), пруйдемо (Крс.), удспівують (Крс.), прийменник до передається як ду (Крс.).* Більше того, у західних волинсько-поліських говірках (до якого належить і Маневецький район) простежується *укання* в префіксі/прийменнику під(рефлексія *o): *пуднимають (Крс.), пудходять (Крс.), пуд хустойке (Прл.).* Фольклорні записи презентують і такі приклади заміни сучасного [і] звуком [y]: *на кунци (Прл.), спуднеци (Прл.), хлопцюв (Крс.), туркув (Крс.).*

8. У текстах весняного календарного фольклору спорадично фіксуємо таку особливість ненаголошеного вокалізму, як перехід [a] в [і] після м'яких приголосних або в [и] після твердих приголосних: *затігате (Прл.), по двадцить (Прл.).*

9. У фольклорних матеріалах із Карасина окремі лексеми фіксують рефлекси *и, *ы (*віходимо, зіма*). Така вимова, загалом, є ознакою шацько-любомльських говірок, а також північної частини середньополіських [1, с. 53].

10. Окремою групою подамо лексеми, котрі презентують ті зміни, що стосуються кінцевих голосних фонем. Так, скажімо, у записках натрапляємо на постійну тенденцію до звучання [и] (в зазначеній позиції) як [e] в різних частинах мови: *мосте (Крс.), турке (Крс.), виснушке (Крс.), салдате (Крс.), соловейке (Крс.), воде (Прл.), дивке (Прл.), хустойке (Прл.), парубочке (Прл.), хлопчике (Прл.), хвостике (Прл.), з горе (Прл.), ключийке (Прл.), руке (Крс., Прл.); замикате (Крс.), одмикате (Крс.), забрале (Крс.), грате (Прл.), дуткате (Прл.), затігате (Прл.), гасете (Прл.), носете (Прл.), спивате (Прл., Крс.), зисвите (Прл.), вейде (Прл.); тре числівник 'три' (Прл.); сюде (Прл.).*

Ще одна регулярна заміна – передача кінцевого звука [i] як [e]: *наше мосте (Крс.), як на базаре (Крс.), ключе 'ключі' (Крс.), молодше (Прл.), старше (Прл.), грубе (Прл.), шовкове (Прл.), соба-че (Прл.), хлопце (Прл.), на гулеце (Прл.)*. Наслідком останніх модифікацій стає ствердіння попередніх приголосних звуків.

11. У зв'язку з говірковими змінами в системі вокалізму, відбулися зрушення і в системі **консонантизму**. Так, для говірок Маневицького району характерний перехід [i] (навіть з *ě, *o) в [и], [o], [e]. Відтак говоримо про наявність більшої кількості твердих звуків у мовленні досліджуваного регіону. Таку ознаку Г. Аркушин простежує в західнополіських говірках перехідного типу до середньополіського [1, с. 64]. Отож, опрацьовані фольклорно-етнографічні матеріали засвідчують стійку тенденцію до заміни м'яких приголосних твердими, значно рідше – навпаки. Окрім уже наведених прикладів (під час характеристики вокалізму), подамо ще й інші: *пуднимають (Крс.), дали 'далі' (Крс.), звидте (Крс.), тії, отії, другії (Крс.), радом 'поряд' (Крс.), радок (Крс.), з радку (Прл.), крайний (Прл.), штанив (Прл.), на кунци (Прл.), почиплюють (Прл.), зирочок (Прл.), диро-чок (Прл.), в неби (Прл.), мулодеци (Прл.), спуднеци (Прл.), хлопци (Прл.), на нашій (Прл.)*.

12. Ще однією діалектною фонетичною особливістю є заміна одних приголосних іншими: *ч > т': покотю (Прл.); ц' > с': сю гру грали (Срх.); ч > к': кіриз 'через' (Прл.), в > г: на гулецю (Прл.)*.

13. Простежуємо наявність протетичних (приставних) звуків [г], що більш характерно для східної частини західнополіських говірок, та [в], котрий частіше трапляється у західній частині досліджуваної території: *горемо (Прл.), вкуплю (Прл.)*. Натомість прийменник *від* передано як *од: од Володьке (Прл.)*.

14. Однією лексевою презентовано явище вставлення голосних або приголосних звуків – *которий (Прл.)*, що, загалом, теж є ознакою діалектного мовлення Західного Полісся.

15. Фольклорні записи засвідчують, що сполучення *ми* може замінюватися на *ми'*: *ни помнятаю (Прл.), помню (Крс.)*.

16. У говірках Маневицького району звукосполуки *ги, ки* в окремих випадках звучать як *гі, кі: в такіх постолах (Крс.), гідке виснянке (Прл.)*. Окрім того, кінцеві *кі, ки* можуть передаватися як *ке*, що призводить до пом'якшення задньоязикового *к: такє (Прл.), дивойке (Прл.), клубочке (Прл.), губочке (Прл.), нитке (Прл.)*.

17. Живе безпосереднє мовлення, представлене у записах фольклорних текстів, засвідчує наявність такого явища, як усічення або втрата різних звуків та звукосполук у словах. Такі нерегулярні звукові модифікації, за спостереженням Ю. Громика, одне із суттєвих джерел поповнення кількісного складу лексики місцевої говірки та важлива риса її фонетичної системи [3, с. 75]. Простежуємо приклади усічення початку слів (афереза): *одне ду днєх (Крс.), кілько 'скільки' (Прл.), на улецю (Прл.)*. Усічення середини (синкопа): *тико 'тільки' (Прл.), стико 'стільки' (Крс.), мні (Прл.)*. Явище апокопи, зокрема опускання в кінці слова одиничного приголосного звука або складів, ілюструють такі лексеми: *хто 'хтось' (Прл.), та як титер (Прл.), зара (Прл.), тре 'треба' (Крс), мо 'може' (Прл.), а чо же не 'чому' (Прл.)*.

Отже, проаналізований матеріал дає можливість зробити такі **висновки**. Сучасні автентичні фольклорні записи з теренів Західного Полісся мають вагоме значення для української лінгвофольклористики, до того ж є важливим джерелом вивчення діалектного мовлення поліщуків, зокрема на фонетичному рівні. Виокремлено комплекс змін або замінь, що відбуваються в системі західнополіського вокалізму та консонантизму (загалом 17 груп). Помічено, що окремі процеси набувають систематичного характеру, натомість інші зміни, з огляду на поодинокість фіксації, не свідчать про певну регулярність.

Перспектива подальшого дослідження полягає у залучення фольклорно-етнографічних матеріалів для комплексної характеристики діалектного мовлення західних поліщуків на різних мовно-структурних рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аркушин Г. Л. Західнополіська діалектологія : навч. посіб. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 257 с.
2. Гороф'янюк І. Зі спостережень над фольклорними текстами як джерелом вивчення діалектного мовлення подолян / І. Гороф'янюк // Волинь філологічна: текст і контекст : зб. наук. пр. – Вип. 15 : Лінгвостилістика ХХІ століття: стан і перспективи / упоряд. С. К. Богдан. – Луцьк : СЛУ ім. Лесі Українки, 2013. – 344 с.
3. Громик Ю. В. Комбінаторні звукові зміни в поліській говірці села Липне: метатеза, протеза, афереза, синкопа, апокопа, епентеза / Ю. В. Громик // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. / [редкол. : Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – № 2. – С. 67-76.
4. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. – К. : Наукова думка, 1973. – 155 с.
5. Коваленко Б. О. Рівень вияву діалектності фольклорних записів ХІХ ст. / Б. О. Коваленко // Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій / від. ред. П. Ю. Гриценко. – К. : КММ, 2015. – С. 176-189.

6. Поліська дома. – Вип. II: Весна / зібрав, упор. та проком. В. Давидюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 176 с.

7. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, подготовленной Русским Географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. – Т. I-VII. – СПб, 1872–1878. – Т. I (2 выпуска): Легенды, загадки, пословицы, колдовство. – 485 с.

Boychuk Olena

*The Language of Folklore Texts As a Source of Studying of Western Polissia Dialects
(phonetic characteristic)*

Summary. The article examined the importance of folklore and ethnographic materials for studying features of dialects at all language levels. The author uses recordings made in a villages Prilisne and Karasin of Manevickiy region in Volyn region. Also the author groups and characterizes some phonetic changes which happened in a modern vokalizm and konsonantizm system of the Western Polissia.

Key words: dialect language, the Western Polissia, Polissia-Volyn group of dialects, language of folklore, phonetics, vocalizm, konsonantizm.

Одержано 25.05.2016 р.